УДК 821.411.21

А.М. Ахунов

ИБНЕ ФАЗЛАН «ЯЗМАЛАР»ЫНЫҢ ТАТАР ТЕЛЕНӘ БЕРЕНЧЕ ФӘННИ ТӘРҖЕМӘСЕ ТУРЫНДА

В данной статье анализируется первый научный перевод «Рисале» Ибн Фадлана (Х в.) на современый татарский язык, выполненный напрямую с арабского языка в 1960-е гг. в г. Баку Дж.-С. Мамедовым. Данный труд долгие годы оставался неизвестным широкому читателю, хранился в рукописи и был опубликован лишь в 2003 г. Перевод Дж.-Мамедова является удачным в плане более точной передачи ряда встречающихся в трактате Ибн Фадлана этнонимов, топонимов и гидронимов, в целом, адекватнее передает дух арабского оригинала, помогает представить его как целостное, логически законченное произведение.

Ключевые слова: Ибн Фадлан (Х в.), Дж.-С. Мамедов, Волжская Булгария (Х в.), Ислам в Поволжье, арабская географическая литература.

This article analyzes the first scientific translation of Ibn Fadlan's «Risale» (X century) into modern Tatar language, made directly from Arabic in the 1960s in Baku by J.-S. Mamedov. This work remained unknown to the general public for many years and it was kept as a manuscript and was published only in 2003. The translation of J.-S. Mamedov is successful in terms of more accurate transmission of a number of ethnonyms, toponyms and hydronyms found in Ibn Fadlan's treatise, in general, this translation conveys the spirit of the Arabic original, helps to present it as a holistic, logically complete work.

Keywords: Ibn Fadlan (X century), J.-S. Mamedov, Volga Bulgaria (X century), Islam in the Volga region, Arabic geographical literature.

Багдад илчелеге сәркатибе Әхмәд Ибне Фазлан «Язмалары» бүгенге көнгә кадәр Х гасыр Идел буе һәм Урал яны халыклары тарихы буенча иң тулы һәм ышанычлы гарәп чыганагы булып тора. 921–923 елларда Габбасилар хәлифәсе әл-Моктәдир (908–932 еллар) илчелеге составында ул Харәзем, Устюрт платосы һәм Урал яны далалары аша Идел Болгарына сәяхәт кыла. Бу сәфәр Болгар ханы инициативасы белән оештырыла: ул, хәзәрләр хакимлегеннән котылырга теләп, хәлифәдән болгарларны үз канаты астына алуын сорый һәм ислам динен кабул итәргә вәгъдә бирә. 921 елда илчелек Багдадтан чыгып китә һәм 922 елның маенда Идел Болгарына килеп җитә. Ибне Фазлан (мөгаен, илчелектәге икенче кеше) әлеге сәяхәт турында тәфсилле хисап калдыра һәм анда угызлар, башкортлар, болгарлар һәм хәзәрләр турында этнографик характердагы күп кенә уникаль мәгълүматлар китерелә. Моннан тыш, Ибне Фазлан Болгарда русларны күргән һәм аларның күмү йоласын җентекләп тасвирлаган.

Ибне Фазлан «Язмалар»ын татар галимнәре арасында беренчеләрдән булып Шиһабетдин Мәрҗани өйрәнә. Ике томнан торган «Мөстәфадел-әхбар фи әхвале Казан вә Болгар» (Казан, 1885, 1890)

дип аталган тарихи хезмәтендә ул гарәп галиме Йакут әл-Хәмәви[1] (1179–1229) төзегән «Географик сүзлек»тән күләмле өземтәләр китерә, чөнки ул вакытта «Язмалар»ның оригиналь тексты табылмаган була әле.

1923 елдан, Иранның Мәшһәд шәһәрендә танылган тюрколог Әхмәт-Зәки Вәлиди Тоган Ибне Фазлан текстының иң тулы нөсхәсен тапкач, «Язмалар»ны өйрәнүдә яңа чор башлана. 1937 елда Иран хөкүмәте СССР Фәннәр академиясенә Мәшһәд кулъязмасының фотокүчермәсен бүләк итә, һәм шуның нигезендә А.П. Ковалевский[2] аны 1939 елда рус телендә[3] матбугатка әзерли, 1956 елда ул Харьковта, эшкәртелеп һәм тулыландырылып, икенче тапкыр басыла [Ковалевский, 1956].

Шунысы кызык: А.П. Ковалевский белән бер үк вакытта диярлек, Ибне Фазлан «Язмалар»ының гарәп телендәге тәнкыйди текстын һәм немец теленә тәрҗемәсен Әхмәт-Зәки Вәлиди Тоган да 1939 елда Лейпцигта бастырган [Togan, 1939].

Күп еллар дәвамында А.П. Ковалевскийның тәрҗемәсе эталон булып саналган, һәм ул бүгенге көндә дә үзенең әһәмиятен югалтмый. Шуңа да карамастан, тикшеренүчеләр бу хезмәттәге билгеле бер җитешсезлекләрне билгеләп үткәннәр, һәм бу еш кына төрки чыгышлы топонимнарны, гидронимнарны һәм этнонимнарны адекват тәрҗемә итү проблемаларына кагыла.

Чыганакны татар теленә тәрҗемә иткән очракта, мондый характердагы күп кенә мәсьәләләр хәл ителгән булыр иде. Чөнки аны арадаш тел аша бастырып чыгарганда, грамматик планда да, логик-мәгънәви планда да югалтуларның булуы котылгысыз. Шуңа да карамастан, озак вакытлар дәвамында бездә әлеге истәлекнең татар теленә тулы кыйммәтле тәрҗемәсе булмады (Ш. Мәрҗани һәм Р. Фәхреддин хезмәтләрендә урын алган кыска-кыска өзекләрне исәпкә алмаганда).

Ибне Фазлан «Язмалар»ының гарәпчәдән татар теленә тулы фәнни тәрҗемәсенең булуы һәм аның 1960 елларда ук Баку татары Җәгъфәр-Садыйк Мамедов тарафыннан башкарылганлыгы турында күпләр хәтта белми дә. 1970 еллар башында, татар драматургы һәм галиме Нәкый Исәнбәт тәкъдиме белән, бу тәрҗемәдән алынган аерым өзекләр «Казан утлары» журналында басылып чыга [Мамедов, б. 152–159]. 1978 елның ноябрендә Алимбәк Вәлиев әлеге кулъязма-

---

[1] Йакут үзенең безнең көннәргә берничә нөсхәдә килеп җиткән «Географик сүзлеге»нә Ибне Фазланнан берничә өземтә керткән.

[2] Аның турында кара: [Авербух, с. 161–172].

[3] Хезмәт академик И.Ю. Крачковский редакциясендә башкарылган. Ул хакимияткә Ибне Фазланның хезмәтен тәрҗемә итү өчен А.П. Ковалевскийны тәкъдим иткән булган. Украина галиме бу вакытта ЧК төрмәсендә утырган һәм аны, тәрҗемә өстендә эшләү өчен, Ленинград төрмәсенә махсус күчергәннәр. 1939 елда Ибне Фазланның «Язмалар»ы тәрҗемәчесе күрсәтелмичә генә дөнья күргән. Кара: [Юлдашбаев, с. 163].

ның төп нөсхәсен ТАССР Дәүләт музеена (ТР Милли музее) тапшыра һәм ул хәзер дә шунда саклана.

2000 еллар башында Татарстан Республикасы Дәүләт музееның өлкән фәнни хезмәткәре Рәмзия Абзалина инициативасы һәм тырышлыгы белән Җ.-С. Мамедовның кулъязмасы аерым китап булып басылып чыкты [Әхмәд Ибн Фадлан китабы]. Моннан тыш, бу басманың факсимилесе дә була. Ул гына да түгел, әлеге проектны гамәлгә ашыруда галим-археограф, филология фәннәре докторы Марсель Әхмәтҗанов һәм ул вакытта ТР Үзәк төбәге казые (мөселман судьясы) вазифасын башкарган Камил хәзрәт Бикчәнтәевнең дә роле зур була.

Китап турында сөйләргә керешкәнче, шуны әйтәсе килә: тәрҗемә, һичшиксез, дөрес һәм җиңел укыла торган татар телендә. Иң мөһиме, җиңел бәянга оригиналь гарәп текстын гадиләштерү яки үзгәртү исәбенә ирешелми.

Без Җ.-С. Мамедов вариантын Ибне Фазлан текстының гарәп оригиналы (тәнкыйди тексты 1960 елда Сүрия галиме Мөхәммәд Сами әд-Даххан[1] тарафыннан чыгарылган [Даххāн, 1960]) белән чагыштырып чыгып, тәрҗемәгә чагыштырма анализ ясадык. Шунысы игътибарга лаек: Мамедов текстны тулысынча тәрҗемә иткән, кайбер җитешсезлекләрен исәпкә алмаганда, ул тулы кыйммәтле фәнни хезмәт дип саналырга хаклы[2]. Моннан тыш, тәрҗемәче тарафыннан эшләнгән шәрехләмәләрне дә искә алып үтәргә кирәк. Алар китапның ахырында урнаштырылган. Күләме һәм фәнни әһәмияте ягыннан алар аерым, мөстәкыйль тикшеренү булып тора һәм бик күп кызыклы һәм үзгә мәгълүматны үз эченә ала.

Ибне Фазлан «Язмалар»ының тәрҗемәсендә төп проблемаларның берсе – «сакләба» этнонимын адекват аңлату мәсьәләсе. Традиция буенча, Россия шәркыятендә бу сүзне «славяннар» дип тәрҗемәләү кабул ителгән. Бу фикер тотрыклы дип саналса да, аның тирәсендә барган бәхәсләрнең әле дә туктаганы юк. Эш шунда ки, Россия шәркыятьчеләре «сакләба» итеп бары славяннарны гына күрергә тели һәм башка вариантларны кабул итми [Гаркави, с. 74; Бартольд, с. 870; Новосельцев, с. 368–369; Мишин, 2002]. Татар галимнәре исә «болгарлар», «кыпчаклар» яисә «төркиләр» дип тәрҗемә итү дөресрәк була дип санийлар [Зәкиев, с. 68–81]. Бу темага күпсанлы мәкаләләр басылып тора [Мухаметдинов, с. 53–57] һәм хәтта диссертацияләр яклана [Мишин, 1999].

А.П. Ковалевский бу этнонимны түбәндәгечә тәрҗемә итә: «Сказал Ахмед ибн-Фадлан: когда прибыло письмо Алмуша сына Шилки Йылтывара, царя «славян», к повелителю правоверных…» [Ковалевский, 1956, с. 121]. Күргәнебезчә, «славяннар» сүзен ул куштырнаклар

[1] Аның турында безнең мәкаләне кара: [Ахунов, с. 57–64].

[2] Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: бүгенге көнгә кадәр татар телендә Ибне Фазлан «Язмалар»ы тәнкыйди текстының тулы кыйммәтле академик басмасы юк. Ә. Хәйринең 2013 елда нәшер ителгән хезмәтен фәнни-популяр басмаларга кертергә мөмкин. Кара: [Хәйри, 2013].

эченә ала, бу бер генә нәрсәне аңлата ала – тәрҗемәче бу сүзнең нәкъ менә «славяннар»ны гына белдерүенә тулысынча ышанып бетми. Ул тагын да алдарак болай дип билгеләп үтә: «…так как авторы не слишком хорошо разбирались в этнических признаках, а тем более в языках северных народов, то этим термином сплошь и рядом обозначали всевозможные северные народы и германцев на Рейне, и финнов, и булгар. Таким образом, приходится в каждом отдельном случае решать вопрос, какое содержание вкладывал в это слово данный автор» [Ковалевский, 1951, с. 193].

Сүрия тикшеренүчесе Сами әд-Даххан тарафыннан Мәшһәд кулъязмасы буенча эшләнгән гарәп оригиналына күз салыйк. Гарәп текстында бу өзек түбәндәгечә: «Кала Ахмад Бну Фадлан: ламма васала китаб Алмуш бну Йалтуар малик ас-сакалиба иля амир-у-л-му’миниин…» [Даххан, с. 67]. Сами әд-Даххан астөшермәдә «ас-сакалиба» сүзен аңлатканда, гарәп традициясендә бу термин белән славяннарны атыйлар дип белдерә. «Аларның илләреннән гарәпләргә коллар китергәннәр». Шуның белән беррәттән, ул Көнбатыш тикшеренүчеләренең болгарлар һәм сакләбаның бер үк нәрсәне аңлата дип уйлауларын да билгеләп үтә. Һәм «ас-сакалиба» Багдадтан илчелек килгәнче үк мөселманнар булган дип санаган гарәп тарихчыларының фикерен җиткерә [шунда ук, б. 67].

Җ.-С. Мамедов бу өзекне болай тәрҗемә иткән: «Әхмәд Ибне Фадлан әйтте: сакләбләр падишасы Балтуар углы Әл-Хәсәннең дин кагыйдәләрен өйрәтергә…илчеләр җибәрүне үтенеп язган хаты Әл-Мөкътәдиргә тапшырылгач, бу үтенечләрне кабул иттеләр» [Әхмәд Ибн Фадлан китабы, б. 26]. Күрүебезчә, татар тәрҗемәчесе бу сүзнең гарәп телендәге язылышын калдырган, бу – әлеге ситуациядә иң яхшысы. Мондый карарга килүне шәрехләп [шунда ук, б. 90], ул әлеге терминның шактый үзенчәлекле аңлатмасын бирә. Мамедовның язуына караганда, гарәпләр, мөгаен, мөселман булмаган бөтен халыкларны «сакалиба» дип кабул иткәннәр һәм бу очракта болгарлар да, чувашлар да, удмуртлар да һ.б. халыклар да шул исем белән аталган [шунда ук, б. 91].

Моннан тыш, тәрҗемә авторы «сакалиба» хөкемдары исеменең А.П. Ковалевский һәм Сами әд-Даххан вариантларындагыдан үзгә язылышын бирә: «Балтуар углы Әл-Хәсән» формасында, ә «Алмыш ибне Йалтуар», һәм бигрәк тә «Алмыш ибне Шилки Йылтуар» дип түгел. Шунысы кызык: бу очракта Җ.-С. Мамедов бик хаклы булып чыга, чөнки ул Мәшһәд кулъязмасында бу исемнең гарәпчә төп нөсхәдәге язылышын калдыра «әл-Х.с.н. Б.л.т.у.а.р» [Әхмәд Ибн Фадлан китабы, б. 139].

«Язмалар»ны өйрәнгән гарәп тикшеренүчесе Сами әд-Даххан үзенең текстында «сакалиба» хөкемдарының исемен «әл-Хәсән Балтуар» дип түгел, ә «Алмыш бине Йалтуар» рәвешендә язганда, төп нөсхәдән читкә китүне аңлатып, әлеге тәңгәллекнең шул ук затның башка урында «Алмубна Шилка», ә Йакутның «Алмубна Шилка

Йалтуар» дип аталуы белән бәйле, дип ачыклык керткән. Боларның барысы да аның хөкемдарның исемен «Алмыш бине Йалтуар» дип унификацияләвенә нигез була, чөнки «әл-Хәсән...» язылышы – аның сүзләренә караганда, җан исәбен алучыларның хатасы [Әхмәд Ибн Фадлан китабы, б. 67]. Бу өзекне аңлаткан астөшермәдә [шунда ук, б. 92], Мамедов шулай ук җан исәбен алучыларның хатасына һәм «Алмыш» исемен «әл-Хәсән» дип язуга сылтама ясый, әмма ничек кенә булмасын, ул төп нөсхәдән читкә китми һәм аның тәрҗемәсе күпкә ышанычлырак. «Балтуар»[1] исемен аңлатуга карата да ул үз фикерен әйтә: биредә шулай ук җан исәбе алучы хата ясаган, чөнки «Балтуар» (Мамедовча дөрес вариант – «бәлкуар») – ул исемнең бер өлеше түгел, ә хөкемдарның титулы, төрки телдән «белүче», «галим» дип тәрҗемә ителә.

Тарих тагын бер шундый очракны саклаган. Әле 1944 елда ук Казан галиме, бик күп телләр белгән Әхмәт Булатов үзенең академик Д. Грековка язган хатында Ибне Фазлан «Язмалар»ы тәрҗемәсендәге кайбер төгәлсезлекләрне күрсәтә. Аерым алганда, ул үзе тәрҗемә иткән вариантта «Алмыш хан» исемен – «әл-Хәсән», ә «Шилка»ны, «Билге» дип укырга тәкъдим иткән [Ислам, 2001]. Сүз уңаеннан, А.П. Ковалевский тәрҗемәсендәге төгәлсезлекләр мәсьәләсе хәзерге заман Россия шәркыятьче галимнәре тарафыннан да күтәрелә [Большаков, с. 54–63].

Тагын бер гадәттәгечә бәхәсле мәсьәләгә – Ибне Фазлан «Язмалар»ындагы чувашизмнар проблемасына тукталасы килә. Мәгълүм булганча, чуваш тарихчылары һәм телчеләре әлеге истәлек текстындагы «Хеллече», «Гаушерма», «Атал», «сюдже», «суаз», «вырах» кебек сүз һәм гидронимнар чуваш теленеке дип, шуның нигезендә Идел болгарларының чувашча сөйләшүләре турында нәтиҗә ясыйлар.

Бу проблема галим-тюрколог, филология фәннәре докторы М.З. Зәкиев монографиясендә аеруча җентекләп тикшерелгән [Закиев, 2003, с. 322–331]. Татар галиме билгеләп үткәнчә, кайбер сүзләр, мәсәлән, «Хеллече» («Язмалар»ның А.П. Ковалевский әзерләгән беренче басмасында «Халҗа» дип транскрипцияләнгән), соңыннан чуваш галимнәре йогынтысы астында «хелле» («зима») дигән чуваш сүзенә тиңләштерү һәм шул ук вакытта бу гидронимга «болгар патшасының кышкы торулыгы» дигән мәгънә бирү өчен чувашлаштырылган [шунда ук, б. 322].

Югарыда телгә алынган гарәп галиме Сами әд-Даххан да бу сүзне аңлатырга тырышкан. «Х.л.җ.т.» күленең атамасын тикшергәндә, гарәп географы Ибн Варди (1457 елда вафат) хезмәтенә таянып, төрле вариантлар тәкъдим итә, шул исәптән бу хәзәр шәһәрләренең берсе булырга мөмкин дип фаразлый. «Җ.а.у.ш.и.р» елгасының атамасын-

[1] Мәшһәд кульязмасының рецензияләнә торган китапта китерелгән факсимилесендә «Балтуар» сүзендә бер генә нокта күренә – димәк, «Йалтуар» түгел, ә «Балтуар». Кызганычка каршы, әлеге материалны язганда безнең кулда кульязманың әлеге сүзнең язылышына төзәтмәләр кертерлек тәфсилле факсимилесе юк иде.

да ул Актай елгасын да, Каманың бер кушылдыгын да күрә [Даххан, с. 110]. Җ.-С. Мамедов «х.л.җ.т.» сүзен – «Хөлҗә» [Әхмәд Ибн Фадлан китабы, б. 63], ә «Җ.а.у.ш.и.р.» гидронимын «Җаушир» дип транскрипцияли [Шунда ук, б. 115]. Нәкъ менә шундый аңлатманы шәрехләп, ул аларның төрки-татар тамырларын ачып бирә һәм аларны чуваш сүзләре дип аңлатырга мөмкинлек калдырмый.

Бүгенге көнгә кадәр болгар патшасы кунакларны сыйларга яраткан «суджув» эчемлеге тирәсендә дә бәхәсләр тынмый. Бу сүз славяннарның «соты»сын белдерә дигән фикер дә бар (А.П. Ковалевский, Б.Н. Заходер) яки төрки халыкларның «шәраб»ын, «татлы эчемлек»не [Закиев, 1995, с. 72]. Бу сүзне Сами әд-Даххан үзе «ас-с.джу» рәвешендә җиткерә. Ул шулай ук гарәп телендәге «әл» артикленнән башка «суджу», «суджи» вариантларын да тәкъдим итә. Галим бу сүзне үзенең төгәл аңлатып бирә алмавын таный. Ул аны «хәмер» («шәраб») дип тәрҗемә иткән шәркыятьчеләр фикеренә таяна. Әмма үзе барыбер моңа шикләнә һәм шәех Ибне Фазлан берничек тә шәраб эчә алмый дип саный. Һәм шунда ук, үз-үзенә каршы килеп, Ибне Фазлан шәраб эчкән дип раслаган Йакутның сүзләрен китерә [Мөхәммәтдинов, с. 53–57]. Сорау ачык кала. Ибне Фазлан «Язмалар»ының татар теленә тәрҗемәләүчесенә килгәндә, ул бу сүзне «сеҗү» дип транскрипцияли һәм «әче бал» дип тәрҗемә итә [Әхмәд Ибн Фадлан, б. 50].

Җ.-С. Мамедов тәрҗемәсенең оригиналь өлешләре турында сөйләгәндә, гарәп илчелеге башлыгы Сусан ар-Расси исеменең гадәти булмаган аңлатмасын да онытырга ярамый. Аның фикеренчә, бу исем Сәһсән әр-Рәсиби дип язылырга тиеш [Әхмәд Ибн Фадлан китабы, б. 96]. Йакут әл-Хәмәвидә аның нәкъ менә шушы транскрипциясе бирелгән, татар галиме Шиһабетдин Мәрҗани аны шулай ук атаган. Җ.-С. Мамедов моны шуларга таянып нигезли. Татар тәрҗемәчесе билгеләп үткәнчә, Мәшһәд кулъязмасын игътибар белән карасак, «Расси» сүзенең ахырында «йай» хәрефеннән соң куелган ноктаны күрергә мөмкин – димәк, бу сүзне «Рәсиби» дип укырга кирәк. Моннан тыш, ул Шиһабетдин Мәрҗанинең Сусан ар-Рассиның Х гасыр башында Васита шәһәре тирәсендә яшәгән төркиләр әмире Әбел-Хәсән Гали ибне Әхмәт әр-Рәсиби нәселеннән чыгуы турындагы фикере белән килешә [Әхмәд Ибн Фадлан китабы, б. 96]. Сами әд-Даххан үзе исә, әл-Идрисигә нигезләнеп, Сусан ар-Расси исеменең этимологиясен «нәһр ар-рус» (руслар елгасы) гидронимы белән бәйләп, Идел елгасыннан килеп чыккан дип аңлата.

Җ.-С. Мамедов китабы Йакут әл-Хәмәвинең «Географик сүзлеге»ндәге өлешләр белән тулыландырган. Алар «Язмалар»ның Мәшһәд кулъязмасында бөтенләй юк. Сүзлекнең ахырында һәм аерым китерелсәләр дә, әлеге әсәрне бербөтен итәләр.

Ибне Фазлан «Язмалар»ының татар телендә басылып чыккан беренче тәрҗемәсе татар гуманитар фәне өчен зур кыйммәткә ия. Киләчәктә башка мөһим Көнбатыш һәм Көнчыгыш чыганаклары да

оригинал теленнән татарчага күчерелер дип өметләнәбез, аларны без әлегә икенчел тәрҗемәләре буенча гына беләбез.

Әдәбият

Авербух С.И. А.П. Ковалевский – исследователь путешествия Ибн Фадлана на Волгу // Страны и народы Востока. Вып. XXVIII. СПб.: Центр Петербургское востоковедение, 1994. С. 161–172.

Ахунов А.М. Сами әд-Даххан – арабский исследователь «Рисале» Ибн Фадлана // Диалог культур Евразии: Вопросы средневековой истории и археологии. Изучение и сохранение историко-культурного наследия / Под. ред. А.А. Бурханова. Вып. 2. Казань: Изд-во ТГГИ, 2001. С. 57–64.

Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Бартольд В. В. Сочинения. М., 1963. Т. 2. Ч. 1. С. 810–858.

Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.) / собр., пер. и объясн. А. Я. Гаркави. СПб., 1870. IX. 308 с.

[Даххан] Мухаммад Сāми ад-Даххāн. Рисāлат Ибн Фадлāн. Дамаск, 1960.

Әхмәд Ибн Фадлан китабы / Ж.-С. Мамедов тәрҗемәсендә. Казан: Таң-Заря, 2003. 171 б.

Закиев М.З. Татары: проблемы истории и языка. Сб. статей. Казань, 1995. 464 с.

Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М.: Инсан, 2002. 496 с.

Ислам З. Гыйлемэстәр Әхмәтшакир мирасы // Шәһри Казан, 2001. 28 сент.

Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков: Изд-во. Харьковского гос. университета им. А.М. Горького, 1956. 345 с.

Мамедов. Җ. Әхмәт Ибне Фазланның Идел буе болгарларына сәяхәте // Казан утлары. 1972. № 8. Б. 152–159.

Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. М.: Институт востоковедения РАН – Крафт+, 2002. 368 с.

Мухаметдинов Р.Ф. Что кроется за этимологией слова «сакалиба» // Научный Татарстан. 1999. № 4. С. 53–57.

Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 368–369.

Хәйри Ә. Әхмәд ибне Фадланның 921–922 елларда Болгар дәүләтенә килгәндә язган сәяхәтнамәсе: (татар теленә яңача тәрҗемә һәм фәнни аңлатмалар). Казан: Сүз, 2013. 532 б.

Юлдашбаев А.М. Известный и неизвестный Заки Валиди (в памяти своих современников). Уфа: Китап, 2000.

Togan A.Z. Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig: Kommissionverlag F.A. Brockaus, 1939. XXXIV + 336 P. + 54 стр. в арабской пагинации.

Ахунов Азат Марс улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Язма мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре